AQLI ZAIF O'QUVCHILARDA O'QISH TEXNIKASI VA MATNNI TUSHUNISH KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH

Nabijonova Maftunaxon Davlatjanovna
Qo'qon davlat universiteti Maktabgacha ta'lim yo'nalishi 1-kurs talabasi
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.24441580

Annotatsiya: Maqolada intellektual rivojlanishida nuqsoni bor o'quvchilarda o'qish texnikasi va matnni tushunish ko'nikmalarini shakllantirish masalalari yoritilgan. O'qish ko'nikmasining tarkibiy qismlari, aqli zaif bolalarda o'qishni o'zlashtirishdagi qiyinchiliklar va ularning psixologik sabablari tahlil qilingan. Maktabgacha davrda o'qishga tayyorlashning ahamiyati ochib berilgan. O'qish texnikasini rivojlantirish va matn mazmunini tushunishga o'rgatishning korreksion usullari bo'yicha amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: o'qish texnikasi, ongli o'qish, matnni tushunish, aqli zaif o'quvchi, fonematik eshitish, bo'g'inlab o'qish, korreksion ish, savod o'rgatishga tayyorlash.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы формирования техники чтения и навыков понимания текста у обучающихся с интеллектуальными нарушениями. Проанализированы структура навыка чтения, трудности овладения чтением у умственно отсталых детей и их психологические причины. Раскрыто значение подготовки к обучению грамоте в дошкольном возрасте. Даны практические рекомендации по коррекционным приёмам развития техники чтения и обучения пониманию содержания текста.

Ключевые слова: техника чтения, осознанное чтение, понимание текста, умственно отсталый школьник, фонематический слух, слоговое чтение, коррекционная работа, подготовка к обучению грамоте.

Annotation: The article deals with developing reading technique and text comprehension skills in students with intellectual disabilities. The structure of the reading skill, the difficulties that children with intellectual disabilities face in learning to read, and their psychological causes are analyzed. The importance of preparing for literacy in the preschool years is shown. Practical recommendations on corrective methods for developing reading technique and teaching text comprehension are given.

Keywords: reading technique, conscious reading, text comprehension, student with intellectual disability, phonemic hearing, syllabic reading, corrective work, preparation for literacy.

KIRISH

O'qish – inson bilim olishining asosiy vositasi. O'qishni o'zlashtirmagan bola boshqa fanlarni ham to'liq o'rgana olmaydi, jamiyatda mustaqil yashash imkoniyati esa cheklanadi. Shuning uchun aqli zaif o'quvchilarni o'qishga o'rgatish maxsus va inklyuziv ta'limning eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Bu bolalar uchun o'qish nafaqat o'quv ko'nikmasi, balki kundalik hayotda yo'l topish vositasi hamdir:

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

yozuvlarni, e'lonlarni, mahsulot nomlarini, transport yo'nalishlarini o'qiy olish ularning ijtimoiy moslashuviga bevosita ta'sir qiladi.

Intellektual rivojlanishida nuqsoni bor bolalar o'qishni sog'lom tengdoshlariga qaraganda ancha sekin va qiyinchilik bilan o'zlashtiradi. Ular uzoq vaqt bo'g'inlab o'qish bosqichida qolib ketadi, ko'p xatolarga yo'l qo'yadi, eng muhimi esa o'qigan matnining mazmunini tushunishga qiynaladi. Ko'pincha bola so'zlarni to'g'ri talaffuz qiladi, ammo nima haqida o'qiganini aytib bera olmaydi.

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni, "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi Qonuni hamda Prezidentning 2020-yil 13-oktyabrdagi PQ-4860-son qarori alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga sifatli ta'lim berish va ularni erta yoshdan qo'llab-quvvatlash vazifasini qo'ygan [1; 2; 3]. Bu vazifani amalga oshirishda o'qish ko'nikmasini shakllantirish metodikasini takomillashtirish muhim o'rin tutadi.

Maqolaning maqsadi – aqli zaif o'quvchilarda o'qish texnikasi va matnni tushunish ko'nikmalarini shakllantirishning psixologik-pedagogik asoslarini tahlil qilish va samarali korreksion usullarni aniqlash. **Tadqiqot metodlari:** psixologik-pedagogik va metodik adabiyotlarni nazariy tahlil qilish, qiyoslash va umumlashtirish.

ASOSIY QISM

O'qish ko'nikmasining tarkibi va shakllanish bosqichlari

Metodika fanida o'qish ko'nikmasi to'rt asosiy sifat bilan tavsiflanadi [5; 7]:

1. **To'g'ri o'qish** – so'zlarni tovush, bo'g'in va harflarni tushirib qoldirmasdan, almashtirmasdan o'qish.
2. **Tez (ravon) o'qish** – matn mazmunini tushunishga imkon beradigan sur'atda o'qish.
3. **Ongli o'qish** – o'qilgan so'z, gap va matn mazmunini tushunish.
4. **Ifodali o'qish** – intonatsiya, pauza va mantiqiy urg'u yordamida matn mazmunini va unga munosabatni yetkazish.

Bu sifatlar bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Texnika (to'g'rilik va tezlik) yetarli bo'lmasa, bola butun kuchini harflarni tanishga sarflaydi va mazmunga diqqat qoldirmaydi. Aksincha, mazmunni tushunish keyingi so'zni oldindan bilishga yordam berib, o'qishni tezlashtiradi.

T.G. Yegorov o'qish ko'nikmasi shakllanishida bir necha bosqich ajratgan [6]. Aqli zaif o'quvchilar ham shu bosqichlardan o'tadi, lekin har bir bosqichda ancha uzoq qoladi:

Bosqich	Xususiyatlari
1. Tovush-harflarni o'zlashtirish	Bola tovushni ajratadi va uni harf bilan bog'laydi. Har bir harf alohida tanib olinadi, o'qish juda sekin kechadi.
2. Bo'g'inlab o'qish	Harflar bo'g'inga birlashtiriladi, so'z bo'g'inma-bo'g'in o'qiladi. Diqqat asosan talaffuzga qaratilgani uchun ma'noni tushunish qiyinlashadi.
3. Yaxlit o'qishga o'tish	Qisqa va tanish so'zlar yaxlit, uzun va notanish so'zlar bo'g'inlab o'qiladi. Taxmin qilib o'qish xatolari ko'p uchraydi.
4. Sintetik (yaxlit) o'qish	So'z va so'z birikmalari yaxlit idrok etiladi, diqqat matn mazmuniga o'tadi, ifodali o'qish imkoni paydo bo'ladi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Aqli zaif o'quvchilarda o'qishni o'zlashtirishdagi qiyinchiliklar

V.G. Petrova, I.V. Belyakova, A.K. Aksyonova, V.V. Voronkova tadqiqotlarida aqli zaif bolalarda o'qishni o'zlashtirishdagi qiyinchiliklar va ularning sabablari batafsil yoritilgan [4; 5; 8]. Ularni quyidagicha umumlashtirish mumkin.

Fonematik eshitish va idrokning sustligi. Bola o'xshash tovushlarni (b–p, d–t, s–sh) farqlashga qiynaladi, so'zdagi tovushlar ketma-ketligini aniqlay olmaydi. Natijada harflarni almashtirish va tushirib qoldirish xatolari paydo bo'ladi.

Ko'rish idroki va xotiraning o'ziga xosliklari. Shakli o'xshash harflar (m–n, o–a, b–d) aralashtiriladi. Harflar sekin esda qoladi va tez unutiladi, shuning uchun ko'p marta takrorlash talab etiladi.

Analiz va sintezning zaifligi. Bola alohida harflarni taniydi, ammo ularni bo'g'in va so'zga birlashtira olmaydi. Bu "harflab o'qish" bosqichida uzoq qolib ketishga sabab bo'ladi.

Taxmin qilib o'qish. So'zning birinchi bo'g'inini o'qib, qolgan qismini taxmin bilan aytish xos. Masalan, "maktab" o'rniga "mashina" deb o'qish. Bu o'z-o'zini nazorat qilishning sustligidan kelib chiqadi.

Lug'at boyligining kamligi va nutqning kam rivojlanganligi. Bola matndagi ko'p so'zlarning ma'nosini bilmaydi. To'g'ri o'qilgan, ammo tushunilmagan so'z mazmunni anglashga yordam bermaydi.

Tafakkurning konkretligi. Aqli zaif o'quvchilar matndagi voqealarning ketma-ketligi va sabab-oqibat aloqalarini, qahramonlar xatti-harakatining sabablarini, ko'chma ma'no va maqollarni tushunishga qiynaladi. Ular matnni ko'pincha alohida epizodlar sifatida qabul qiladi, asosiy fikrni ajrata olmaydi.

Diqqat va ish qobiliyatining pastligi. Tez charchash, diqqatning barqaror emasligi uzun matnlar bilan ishlashni qiyinlashtiradi.

Maktabgacha davrda o'qishga tayyorlashning ahamiyati

Ko'pgina qiyinchiliklarning oldini maktabgacha yoshda olish mumkin. D.B. Elkonin ta'kidlaganidek, o'qishga o'rgatish harfdan emas, balki so'zning tovush tarkibini tahlil qilishdan boshlanishi kerak [9]. Shu sababli maktabgacha ta'lim tashkilotlarida, ayniqsa tayyorlov guruhida quyidagi ishlar muhim ahamiyatga ega:

1. fonematik eshitishni rivojlantirish: "So'zda qanday tovush bor?", "Tovushni top" kabi o'yinlar;
2. so'zni bo'g'inlarga bo'lish (qarsak chalish, qadam tashlash orqali) va tovush tahlili sxemalari bilan ishlash;
3. lug'at boyligini oshirish, bog'lanishli nutqni rivojlantirish: rasm asosida hikoya tuzish, ertak tinglab savollarga javob berish;
4. ko'rish idroki, diqqat va xotirani rivojlantiruvchi didaktik o'yinlar;
5. mayda qo'l motorikasini rivojlantirish (loy, mozaika, bo'yash, ip o'tkazish).

Rivojlanishida orqada qolish belgilari bo'lgan bolalarni maktabgacha yoshda erta aniqlash va ular bilan tarbiyachi, defektolog va logoped hamkorlikda ishlashi maktabda o'qishni o'zlashtirishni ancha yengillashtiradi.

O'qish texnikasini rivojlantirish usullari

Aqli zaif o'quvchilarni savodga o'rgatishda tovush-harf analitik-sintetik metodi asos qilib olinadi. Unda quyidagi korreksion usullar samarali hisoblanadi [5; 7]:

1. **Kesma alifbo va bo'g'in jadvallari** bilan ishlash – harflardan bo'g'in va so'z tuzish, bo'g'inlarni ko'p marta o'qish.
2. **Ko'p sezgili (multisensor) usul** – harfni ko'rish, aytish, barmoq bilan aylantirib chizish, loydan yasash orqali eslab qolish.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

3. **Takroriy o'qish** – bitta qisqa matnni turli topshiriqlar bilan bir necha marta o'qish (o'qituvchi bilan birga, xorda, juft bo'lib, mustaqil).
4. **Namuna asosida o'qish** – o'qituvchi to'g'ri va ifodali o'qib beradi, bola uni kuzatib ergashadi.
5. **Artikulyatsion va nafas mashqlari** – to'g'ri va ravon talaffuzni ta'minlash uchun.
6. **Qisqa va muntazam mashqlar** – 5 daqiqalik "o'qish daqiqalari" uzoq mashg'ulotdan samaraliroq, chunki bola tez charchaydi.

Matnni tushunishga o'rgatish usullari

Matn mazmunini tushunish o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi, unga maxsus o'rgatish kerak. Bunda ish uch bosqichda tashkil etiladi.

O'qishdan oldin: matnga mos rasm yoki predmetni ko'rsatish; notanish so'zlarning ma'nosini oldindan tushuntirish (lug'at ishi); mavzu haqida bolaning hayotiy tajribasiga tayangan suhbat o'tkazish; matn nomi va rasm asosida mazmunni taxmin qilish.

O'qish jarayonida: matnni qismlarga bo'lib o'qish va har bir qismdan so'ng oddiy savollar berish ("Kim?", "Nima qildi?", "Qayerda?"); voqealarni rasm yoki harakat bilan ko'rsatish.

O'qishdan keyin: rasmlar seriyasini voqealar ketma-ketligiga qarab joylashtirish; rasmli reja yoki mnemojadval asosida qayta hikoya qilish; matndan savolga javob bo'ladigan gapni topish; qahramonlar xatti-harakatiga baho berish; matnni sahnalashtirish (dramatizatsiya). Sahnalashtirish ayniqsa samarali, chunki konkret tafakkurga ega bola voqeani "o'z tanasi" orqali his qiladi.

Savollar oddiydan murakkabga qarab berilishi lozim: avval matnda to'g'ridan-to'g'ri aytilgan faktlar bo'yicha, keyin voqealar ketma-ketligi, so'ngra sabab-oqibat ("Nima uchun?") savollari. L.S. Vigotskiyning yaqin rivojlanish zonasi g'oyasiga muvofiq, bola mustaqil javob bera olmasa, unga yo'naltiruvchi savol, rasm yoki tanlash uchun javob variantlari ko'rinishida yordam beriladi [10].

XULOSA

O'qish texnikasi va matnni tushunish aqli zaif o'quvchining bilim olishi va ijtimoiy moslashuvi uchun zarur bo'lgan asosiy ko'nikmalardir. Tahlil shuni ko'rsatdiki, bu bolalarda o'qishni o'zlashtirish qiyinchiliklari fonematik eshitish, ko'rish idroki, analiz-sintez, xotira, nutq va tafakkurning o'ziga xosliklari bilan bog'liq.

Bu qiyinchiliklarni yengish uchun ish erta – maktabgacha yoshdan, fonematik eshitish, nutq va diqqatni rivojlantirishdan boshlanishi kerak. Maktabda esa o'qish texnikasi bo'yicha muntazam, qisqa va ko'p sezgili mashqlar matnni tushunishga maxsus o'rgatish bilan birga olib borilishi lozim. Ko'rgazmalilik, matnni qismlarga bo'lish, bosqichli savollar, rasmli reja va sahnalashtirish aqli zaif o'quvchilarda ongli o'qishni shakllantirishning samarali vositalaridir.

Tarbiyachi, o'qituvchi, defektolog, logoped va ota-onalarning hamkorligi bu jarayonning muvaffaqiyatini ta'minlovchi asosiy shartdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. 23.09.2020, O'RQ-637.
2. O'zbekiston Respublikasining "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi Qonuni. 16.12.2019, O'RQ-595.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. 13.10.2020, PQ-4860.
4. Петрова В.Г., Белякова И.В. Психология умственно отсталых школьников. – М.: Академия, 2002.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

5. Аксёнова А.К. Методика обучения русскому языку в специальной (коррекционной) школе. – М.: Владос, 2002.
6. Егоров Т.Г. Психология овладения навыком чтения. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1953.
7. Воронкова В.В. Обучение грамоте и правописанию в 1–4 классах вспомогательной школы. – М.: Просвещение, 1988.
8. Ayupova M.Yu. Logopediya. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2007.
9. Эльконин Д.Б. Психология обучения младшего школьника. – М.: Знание, 1974.
10. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.; Л.: Соцэкгиз, 1934.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.